

С.Б. Бектемирова

әл-Фараби ат. ҚазҰУ-дың доценті, филол.ғ.к.;

Д.А. Карагойшиева

әл-Фараби ат. ҚазҰУ-дың доценті, Ph.D;

Г. Искакова

әл-Фараби ат. ҚазҰУ-дың аға оқытушы (Алматы қ.)

АРАБ ГРАФИКАСЫМЕН ЖАЗЫЛҒАН АЛҒАШҚЫ ЛУҒАТТАР

Араб тілінде араб графикасымен жазылған түркологиялық еңбектер IX-XV ғасырлар арасын қамтиды. Мүмкін, мұндай бастамаға түркі тектес адамдардың Арабияда оқып, кейінде атақтары бүкіл әлемге жайылған ғалымдар болулары да әсер еткен шығар. Өйткені аталған тілдерге қатысты салыстырмалы еңбек жазғандардың ішінде түркі нәсілді ғалымдар да аз емес.

Араб ғалымдары негізінен туыстас түркі халықтар тілдерінің салыстырмалы сөздіктерін жасау, сол сөздіктер көлемінде әр топтағы тілдердің бір-бірінен дыбыстық ерекшеліктері мен ұқсастықтарын саралау, морфологияға байланысты жеке мәселелерді салыстыру және түркі сөздерін араб, парсы тілдеріне аудару, практикалық мәнді шағын көлемді оқу құралдарын жазу және т.б. көлемді мәселелермен айналысты.

Араб тілінде, араб графикасымен жазылған түркологиялық еңбектерде түркі тілдерінің салыстырмалы, салғастырмалы сөздіктерін жасау, шағын көлемді грамматикалық очерктерін жазу саласында едәуір еңбектер сақталған. Бірақ сол жұмыстар соңғы уақытқа дейін лингвистика әлемінде онша ескерілмей келді. Оның негізгі себебі, біріншіден, ғылым тарихы еуропалық дәстүрмен дамытылды, екіншіден, араб ғалымдары еңбектерін түркі тілдерінің фактілеріне сай келмейтін араб грамматикасы үлгісімен жазылған, схоластикалық, жасанды құралдар деп бағалады, үшіншіден түркі тілдес этностардың тілі мен тарихын зерттеу еуропалық ғалымдар еншісінде болғандықтан, ғылым тарихын еуропадан әлдеқашан бұрын бастаған Шығыс ғылымы әлемдік кеңістікте өз орнын ала алмады. Айтылған пікірлер жаңғырығы, мәселен, В.А. Звегинцевтің «араб түркологтары еңбектерінде бөтен тілдер араб тілі көлеңкесінде қаралды. Құрылымдық ерекшеліктері ескерілмей, олар араб тілі грамматикалық категориясы үлгісімен жазылған» деген пікірімен қоса, тіл теориясы ғалымы В.М.Алпатовтың «салыстырмалы-тарихи тіл білімі еуропада XIX ғасырдың I-жартысында ғылым ретінде қалыптасса, түркілер бұл саланы М. Қашқаридің *Диуанында* бұдан әлденеше ғасыр бұрын (XI ғ.) қалыптастырғанын, түрлі қоғамдық-саяси факторлардың салдарынан әлем ғылым кеңістігінде бұл жаңалық ескерілмегенін, бұл салада әлі ғылымға қосылатын үлестің зор» екендігін атап көрсететін көзқарастар да жоқ емес.

Араб филологтарының еңбектеріне мән берудің қажеттігін П.М. Мелиораиский өткен XIX ғасырдың аяқ кезінде жарық көрген «Араб-филолог о турецком языке» дейтін еңбегінде айтқан болатын. Шындығында да, сыншылар айтқандай, олқылықтары болған күннің өзінде де, араб тілді ғалымдар еңбектерінің түркі тілдері жөніндегі ғылымның алғашқы әліппесі екенін, қарапайымдығына, жұпынылығына қарамастан ол еңбектердің бұл күнде өрісін кең жайып, әлемдік ғылымдар тобына қосылған түркологияның алғашқы бастауы, қалана бастаған іргетасы екенін ескермеу – ғылым тарихына жасалған қиянат болар еді.

Махмұд сөздігі – өз заманы ғана емес, күні бүгінге дейін ғылыми мәнін жоймаған, түркі тілдерінің тарихын зерттеуде таптырмайтын бірден-бір тарихи материал. Мұнда бай тілдік материалдармен қатар түркі халықтарының сол кездегі қоныс ыңғайлары мен этнографиялық жақтарынан да құнды материалдар бар. Сөздік алфавит тәртібімен емес, буын саны тәсіліне қарай жасалған. Махмұд сөздігі әдеттегі сөздіктер сияқты тек лексикалық материалдармен ғана шектелмейді, ол – өте кең мазмұнды зерттеу. Мұнда түркі тілінің сөз қолданысы, оның семантикалық, дыбыстық, грамматикалық сипаттары, бір-біріне ұқсастық, өзгешеліктері жан-жақты ғылыми ұстамды қолдана отырып жазылған

– түркілердің алғашқы энциклопедиясы. Еуропалықтардан сөздікті алғаш зерттеген неміс ғалымы К. Брокельманн (C. Brockelmann). Ол сөздіктегі түркі сөздерін 1928 жылы жеке бастырып шығарған.

Араб ғалымдары Махмұдтың *Диуанынан* кейін де бірнеше салыстырмалы сөздіктер жасаған. Сондай сөздіктің бірі – Абулқасым Махмұд ибн Омар (туған, өскен жері атымен Әл-Замахшари деп те атайды) жасаған *«Муккаддимат әл-адаб»/«Әдебиетке кіріспе»* деп аталатын арабша-парсыша-түрікше-монғолша сөздік. Сөздіктің жазылу мерзімін Н.А. Баскаков XV ғасыр десе, В.В Бартольд сөздіктегі сөздерді XII-XIII ғасырдағы Орта Азия түріктерінің әдеби тіліне тән сөздер дегенді айтады. Сөздіктің алғашқы авторлық варианты сақталмаған. Біздің заманға жеткені – 1305, 1392 жылдары жазылған көшірмесі. Сөздіктің түрікше бөлімі орыс тілінде 1938 жылы Мәскеуде басылды.

1343 жылы Египетте түрікше-монғолша-парсыша салыстырма сөздік жасалады. Біраз ғалымдар арабша *«Китаб мажму таржуман түрки ва ғажамы, ва мұғли»* деп аталатын бұл сөздіктің авторы белгісіз десе, П.М. Мелиоранский *«Араб-филолог о турецком языке»* атты еңбегінде сөздіктің авторы Мұхаммед ибн Қайса дегенді айтады. Қолжазбаның түркі тілдерінің фонетикасы мен грамматикасына арналған бөлімі тым шағын. Қолжазбада парсы, монғол тілдеріне қатысты да бөлімі бар. Еңбек төрт бөлімнен құралған: бірінші бөлімі есім сөздерге, екінші бөлім етістікке арналған. Етістіктер бұйрық рай формасында беріліп, оның көрсеткіші деп *-қыл, -кіл, -гіл* аффикстері келтірілген. Бұл қосымшалардың қазіргі тілімізде де барлығы белгілі. Үшінші бөлім етістіктің жіктелуіне, төртінші бөлім қосымшаларды баяндауға арналған. Етістіктің жіктелуін сөз еткенде оны үш жаққа, үш шаққа бөле, болымды және болымсыз түрде сөз еткен, олардың жекеше, көпше түрде айтылатыны да назардан тыс қалмаған. Түркі тілдерінде грамматикалық род, қосар мәнді сан (двойственное число) категорияларының жоқтығы да дұрыс көрсетілген. Қосымшалар деп аталатын соңғы бөлімінде түркі тілдеріне тән біраз аффикстер, шылаулар, есімдіктер берілген. Бұл аффикстерді араб тіліне салыстыра қараушылық та жоқ емес.

Сөздікті алғаш рет Голландия ғалымы Теодар Хоутсома 1894 жылы неміс тілінде бастырып шығарған. Басылымның сөздік бөлімінде мың жарымдай түркі, араб сөздері, екі жүздей монғол-парсы сөздері, төрт жүздей араб-монғол сөздері салыстыра берілген. Кейбір ғалымдардың айтуынша, сөздікке енген түркі сөздері *Кодекс куманикустегі* сөздерге өте жақын дегенді айтады.

Араб тілінің маманы Абу Хаййан 1312 жылы Каирде *«Китаб ал-идрак ли-л-исан ал-атрак»* (Түркі тілдерінің түсіндірме кітабы) атты еңбек жазған. Қолжазба түрінде сақталған бұл еңбектің бір вариантын 1891 жылы түрік ғалымы Мұстафа Стамбулда бастырып шығарады. Кейініректе профессор Ахмед Джафароғлы қолжазбаның басқа бір вариантын бастырып шығарған.

Абу Хаййан еңбегіндегі түркі сөздері іріктеліп, жеке сөздік ретінде 1936 жылы бастырылып шығарылған. Абу Хаййан сөздігі өз заманындағы түркологиялық еңбектердің қай-қайсысынан болса да көп ілгері кеткен, араб тілі үлгісіне сүйене отырып, түркі тілдерінің біртұтас грамматикалық жүйесін жасауға талпынған зерттеу дегенді көптеген ғалымдар айтады. Мұнда түркі тілдерінің лексикасы мен морфологиясы, синтаксисі мен ықшамды түрде қаралған фонетикасы сөз болады.

Бұл салаларды сөз еткенде автор оларды түрікмен тілі мен қыпшақ тілі материалдарын салыстыра қарау арқылы айқындайды. Бұл еңбекте түркі тілдерінің, соның ішінде, қазақ тіліне тікелей қатысы бар қыпшақ тілінің фонетикасы, грамматикасы, лексикасы жөнінде бай материалдар бар. Абу-Хаййан кітабында берілген грамматикалық материалдарды қыпшақ тілінің тұңғыш грамматикасы деуге болады деушілер де бар.

Фонетика саласында түркі тілдеріндегі дыбысты дауысты, дауыссыз деп бөледі. Сегіз дауыстыны араб графикасымен таңбалайды да, оны жуан, жіңішке деп екіге бөледі, әрқайсысын жеке-жеке сипаттамайды. Түркі тіліндегі 23 дауыссыз дыбысқа түсініктеме береді. Еңбектің сөздік бөлімінде үш мыңға жуық сөз бар, Абу Хаййан жазбасын арнайы

зерттеген М. Маженова ол сөздердің 875 дыбыстық құрамы жағынан да, мағынасы жағынан да қазіргі қазақ тіліндегі сөздермен бірдей, 880 сөзінде тек азды-көпті дыбыстық өзгешелік бар да, мағынасы бірдей дегенді айтады. Бұл жағдай Абу Хайян еңбегінің түркі тілдерінің, әсіресе қазақ тілінің тарихын зерттеуде өте құнды материал екендігін байқатады. Абу Хайянда түркі тілін зерттеуге арналған бұдан басқа да еңбек болған көрінеді, бірақ олар жоғалып кеткен.

Түркі тілдерінің тағы бір көрнекті зерттеушісі – Джамал-Ад-Дин ибн Мұханна. Мұның түркі тілдеріне қатысты еңбегі *«Қитаб хилиат алинсан ва халват ал-лисан /Тіл шеберлігі және соны баяндау»* деп аталады. П.М. Мелиоранскийдің пікірінше, бұл еңбек XIII ғасырдың аяғында, немесе XIV ғасырдың басында жазылған. Қолжазбаның алғашқы авторлық варианты сақталмаған. Бір-бірінен едәуір өзгешеліктері бар алты түрлі көшірмесі сақталған. П.М. Мелиоранский қолжазбаның бес вариантын біріктіріп, 1900 жылы *«Қитаб таржуман парсы ва турки, ва монголи /Парсы, түркі, монғол тілдерінің аударма кітабы»* деген атпен бастырып шығарады. П.М. Мелиоранский өзі жинақтаған көшірмелердің авторы белгісіз дегенді айтады.

1973 жылы Стамбулда өткен түркологтар конгресінде Бағдат ғалымы Ал-Махфуз орта ғасырдағы арабтарда Мұхтанна деген атқа ие бірнеше ғалым болған. Солардың ішінде талданып отырған сөздікті жазған автор 1279 жылы дүние салған Ибн Мұханна ал-Убайдили деген түзету айтады. П.М. Мелиоранский жазбаның тілі көне азірбайжан тіліне жатада десе, С.Е. Малов оны шығыс түркістан ұйғырлары тіліне жақын дейді, енді біраз зерттеушілер бұл сөздіктің тілі қоспа тіл дегенді айтады.

1921 жылы түрік ғалымы Ахмед Рифат Мұханна сөздігінің алтыншы вариантын тауып, оны «Тіл шеберлігі және оны баяндау» деген атпен бастырып шығартады. Ғалымдар бұл вариант Мұханна еңбегінің ең толық және дұрыс түрі деп санайды. Бұл еңбекте сөздікпен қатар Оғуз группасына жататын тілдердің фонетика, грамматика мәселелері де сөз болады. Ал сөздігі арабша-түрікше.

XIV ғасырдан сақталған тағы бір материал – араб ғалымы Жамал-Аддин Мұхамед ат-Түрки жазған *«Түрік, қыпшақ тілдерін жақсы оқып үйренуге жазылған кітап»* деп аталатын сөздік. Бұл – қыпшақ, оғыз тілдерін үйренушілерге арналған оқу құралы іспеттес араб-қыпшақ сөздігі. Қолжазба Париж кітапханасында сақтаулы. Қолжазбаны зерттеген және оның екі бөлімін екі мерзімде (1938,1954) бастырып шығартқан поляк түркологы – А.А. Зайончковский. 71 беттік бұл сөздік екі бөлімге бөлінген: «Есім» деп аталатын бірінші бөлімінде астрономиялық, топонимикалық атаулар және үстеу сөздер берілсе, екінші бөлімінде етістік сөздер берілген. Бұлардың барлығы да арабша-қыпшақша сөздік түрінде берілген. Мұнда берілген сөздердің көбі Абу Хайян сөздігінде берілгендер. Сөздіктегі сөз саны – 986. Оның көпшілігі зат есім – 479, етістік – 318, қалғандары есімдік пен сын, сан есімдерге, шылау түрлеріне жатады. Сөздікте қамтылған сөздер қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде кездеседі. Сондықтан оны белгілі бір ғана тілге меншіктеуге болмайды.

XIV ғасырдың аяқ кезі мен XV ғасырдың басында Египетте *«Түркі тілдерін үйренушілерге арналған құрал»* деп аталған еңбек жазылған. Авторы белгісіз бұл жазба екі бөлімнен құралған: біріншісі грамматика мәселесіне арналған да, екіншісінде сөздік берілген. Бұл қыпшақ, оғыз тілдерін үйренушілерге арналған оқу құралы іспеттес. Қолжазба тұңғыш рет 1928 жылы түрік тіліне аударылып, жарияланды. Бұдан кейін венгер ғалымы осы еңбектің грамматика бөлімін неміс тілінде 1937 жылы бастырып шығарады. Бұл басылымда 500-ге тарта сөз қамтылған.

XIV ғасырда *«Қитаб ат-тухфат аз-закийат фил-лұғат ат-түркийат/Түркі тілдеріне байланысты жазылған сыйлық»* деп аталған авторы белгісіз еңбек жазылған. Қолжазба Стамбул кітапханасында сақталған. Ғалымдар қолжазба шағын кіріспе мен сөздік және грамматикалық бөлімдерден құралған дейді. Қолжазбаны 1942 жылы Венгрияда бастырып шығарған. Мұндағы сөз саны үш мыңға жуық. Еңбекті түркітанушы ғалымы профессор Б. Аталай түрік тіліне аударып, 1945 жылы баспадан шығарды. Мұны

өзбек ғалымы С. Муталлибов 1968 жылы өзбек тіліне аударып, бастырып шығарды. Түркі тілдерін зерттеуде бұл еңбектің де үлкен мәні бар. Еңбек жөнінде Өзбекстанда бірнеше зерттеу мақалалар да жарияланған, соларда бұл туындының тіл тарихы үшін мәнділігі баса көрсетілген.

Әдебиеттер:

1. Авакова Р.А., Бектемирова С.Б. Түркі филологиясына кіріспе. – Алматы, 2013. – 124-131-бб. __